

«Бекитемин»

Ош мамлекеттик университетинин
Илимий иштер боюнча проректору,
Ф.и.и.к., доцент Р. Н. Аралбаев

[Handwritten signature]
04

2024-ж.

**Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин
«Орус жана салыштырма тил илими» кафедрасынын 2024-жылдын 5-
апрелиндеги № 8 кеңейтилген жыйынынын протоколунан**

КӨЧҮРМӨ

Күн тартиби:

Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин «Орус жана салыштырма тил илими» кафедрасынын докторанты Амиралиев Семетей Манасовичтин «Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика менен ностратиканын контекстинде)» деген темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын талкуулоо.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор Зулпукаров К.

Рецензенттер:

1. Филология илимдеринин доктору, профессор Мирзахидова М.И.
2. Филология илимдеринин доктору, профессор Абдувалиев И.
3. Филология илимдеринин доктору, профессор Мадмарова Г.А.

Катышкандар: Зулпукаров К. – филол.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университетинин лингвистикалык изилдөөлөр институтунун директору (10.02.20); Мирзахидова М.И. – филол.и.д., Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору (10.02.06); Абдувалиев И. – филол.и.д., Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы (10.02.01); Мадмарова Г.А. – филол.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин деканы (10.02.19); Суркеева В.Б. – филол.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасынын башчысы (10.02.20); Жамшитова Г.Ж. – филол.и.к., Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасынын доценти (10.02.20); Турдуев К.Т. – филол.и.к., Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасынын доценти (10.02.20); Сейитбекова С.С.

– филол.и.к., Ош мамлекеттик университетинин чет тилдер жана маданият аралык коммуникациялар кафедрасынын доценти (10.02.20); Сагындыкова Р.Ж. – филол.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин деканы (10.02.20); Акматова А.А. – PhD доктору, Ош мамлекеттик университетинин англис тилинин фонетикасы жана грамматикасы кафедрасынын доценти; Аипова Г.Б. – филол.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университетинин котормо таануу жана американистика кафедрасынын башчысы (10.02.20); Кожоева Г.Ж. – филол.и.к., Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасынын доценти (10.02.01); Абдыкулов М. – Ош мамлекеттик университетинин кыргыз-кытай кызматташтыгын өнүктүрүү борборунун жетекчиси, улук окутуучу; Сайидырахимова Д.С. – филол.и.к., Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин доценти (10.02.20); Шарипова Ч.Р. – Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин улук окутуучусу; Пазилова Т.Ж. – Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин улук окутуучусу.

Онлайн катышкандар:

Апаева С.Х. – филол.и.к., доцент, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз-кытай институтунун директору (10.02.20); Рыскулова Б.А. – филол.и.к., Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин котормо жана котормо таануу (кытай тили) билим берүү программасынын доценти (10.02.20);

Регламент: изденүүчүнүн доклады үчүн 15 мүнөт, рецензенттер үчүн 10 мүнөт, чыгып сүйлөөчүлөр үчүн 5 мүнөт белгиленди.

УГУЛДУ:

Орус жана салыштырма тил илими кафедрасынын башчысы, филол.и.к., доцент В.Б. Суркеева: Урматтуу кесиптештер, жыйынды баштоого уруксат этсеңиздер. Филология илимдеринин кандидаты, доцент С.М. Амиралиевдин докторлук иши биздин кафедрада бекитилип аткарылды. Мындан бир ай мурда кол жазмасы кафедрага келип түшкөн. Кафедра мүчөлөрү таанышып чыгышты. Алгач, жыйындын төрагасын (төрайымын) жана катчыны шайлап алуу боюнча сунуш киргизем, андан кийин жыйынды улантсак. Бир добуштан филол.и.д., Жалал-Абад мамлекеттик университетинин профессору М.И. Мирзахидованы кеңейтилген жыйындын төрайымы, филол.и.к., Ош мамлекеттик университетинин доценти Г.Ж.Кожоева катчы катары шайланды. Баарыңыздарга чоң рахмат. Анда сөз кезеги төрайымда.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Саламатсыздарбы, бүгүнкү талкуунун урматтуу катышуучулары, издендүүчү С.М. Амиралиевдин докторлук диссертациясы менен таанышып чыккан кесиптештердин баары келишкен. Кворум бар. Андыктан бүгүнкү кеңейтилген жыйынды баштай берели.

Бүгүнкү жыйында Амиралиев Семетей Манасовичтин «Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика менен ностратиканын

контекстинде)» аттуу темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча жазылган докторлук диссертациясын талкууламакчыбыз. Иштин илимий кеңешчиси – филология илимдеринин доктору, профессор К. Зулпукаров. Диссертациялык изилдөөнүн темасы жана илимий кеңешчи Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңешинин 2016-жылдын 10-октябрындагы №1-протоколу менен бекитилген. Күн тартиби боюнча кандай сунуш-пикирлер бар?

Жыйындын катышуучулары: Сунуштар жок. Күн тартиби бекитилсин.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Анда иштин жалпы мазмунун жана алынган жыйынтыктарын кыскача баяндап берүү үчүн докторантка сөз берели.

Издөнүүчү С.М. Амиралиев: Саламатсыздарбы урматтуу төрайым, жыйындын катышуучулары, кесиптештер, кафедранын мүчөлөрү! Талкууга коюлуп жаткан изилдөөбүздүн темасы “Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика менен ностратиканын контекстинде)” деп аталат. Иш орус тилинде жазылгандыктан, баяндаманы орусча жасоого уруксат этиңиздер.

Основанием для выбора темы работы послужил целый ряд факторов. Во-первых, в настоящее время активно развивается сотрудничество между КНР и Кыргызстаном на политическом, экономическом, производственно-техническом, культурно-образовательном, научно-познавательном, гуманитарном и других уровнях. Во-вторых, среди кыргызской молодежи оживляется интерес к истории, языку, литературе, культуре, экономике, медицине соседнего государства, к освоению великого культурного наследия ханзу и их опыта в области торговли и сервиса, транспорта и градостроительства, философии и науковедения, спорта и технологии. В-третьих, в республике повсеместно открываются и продуктивно функционируют курсы обучения китайскому языку, в вузах открываются факультеты китайского языка и институты Конфуция. В-четвертых, в нашей республике интенсивно разрабатываются вопросы, связанные с лингвоэтногенетическим единством алтайских и сино-тибетских народов, выдвигаются и обосновываются соответствующие идеи по данным их языков. В-пятых, в условиях глобализации освоение многовекового и масштабного опыта и знаний китайского суперэтнуса весьма полезно для интеллектуального развития нашего народа. Наличие многочисленных общих корней в кыргызском и китайском языках и их неизученность обусловили выбор темы и направление работы.

Актуальность темы данного исследования, следовательно, состоит:

1) в необходимости рассмотрения корневых морфем кыргызского и китайского языков с точки зрения происхождения и отдаленного вероятного генетического родства их носителей;

2) в важности изучения корней и аффиксов ограниченного числа языков для начального этапа накопления, систематизация и описания фактов с

целью дальнейшего перехода на более широкую ступень сравнения – на алтаистику и ностратиду;

3) в значимости финального трансформирования корнеслогов ханью в преобразовании звукового облика межъязыковых слов, в увеличении фонологических расхождений в генетически тождественных лексемах отдаленно-родственных языков и в приобретении китайскими словами тоновых дифференциальных признаков после падения конечных согласных;

4) в весомости доказательства ностратической принадлежности языка китайского суперэтноса для компаративистики и сравнительно-исторического языкознания;

5) в невозможности надежного и фонологически обоснованного восстановления пракорней ханью с иероглифическим характером письма, передающего не звучание слов, а символические образы номинируемых предметов, процессов и признаков;

6) в важности привлечения внимания синологов к сравнительному языкознанию и ностратике, недостаточно развитым лингвистическим направлениям в КНР, и убеждения их в том, что тюркские и другие евразийские языки сохранили древнейший звуковой облик прототипов современных слов;

7) в привлекательности ностратики и широкого взгляда на происхождение языка в аспекте глоттогенеза.

Связь темы диссертации с программами, основными научно-исследовательскими работами, проводимыми научными учреждениями. Работа является инициативной.

Цель работы – сравнительно-историческое и сопоставительно-типологическое исследование финального трансформирования лексико-грамматических единиц китайского и кыргызского языков в контексте алтаистики и ностратиды.

Достижение этой цели предполагает решение следующих конкретных задач:

1) ознакомиться с процедурами и приемами сравнительно-исторического языкознания, выработанными и апробированными в индоевропеистике, алтаистике, кавказоведении, семитологии, уралоистике и других отраслях компаративистики;

2) внести в технологию сравнительно-исторического метода необходимые коррективы с учетом специфики ханью и кыргызского языка; привлечь факты кыргызского языка для сравнения с данными ханью на фоне других близкородственных языков, прежде всего – тюркских;

3) выписать из словарей китайского языка лексические единицы, имеющие материально-семантические аналоги в кыргызском языке; проанализировать их с точки зрения билингвальных и полилингвальных звуковых и смысловых соответствий;

4) произвести двуязычное и многоязычное сравнение лексем языков евразийского лингвоэтногенетического и культурно-языкового пространства с точки зрения алтаистики и ностратиды;

5) провести четкую грань между генетически общими и заимствованными из ханью корнями в словарном фонде кыргызского и тюркских языков;

6) описать факты двух языков с учетом логики эволюции китайского языка и достижений сравнительно-исторического языкознания;

7) рассмотреть происхождение отдельных слов, свободных словосочетаний и фразеологизмов кыргызского языка в сравнительно-историческом аспекте;

8) выделить часть базовой лексики ряда языковых семей Евразии и рассмотреть ее в плане ностратического единства языков;

9) произвести реконструкцию архетипов некоторых продуктивных корней ностратических языков и описать пути их семантической модификации, трансформирования и распространения в языках Евразии;

10) уточнить этимологию некоторых слов тюркских языков в контексте синологии; продемонстрировать роль китайских корневых морфем в образовании сложных слов в тюркских языках;

11) разработать новую методику реконструкции ностратических пракорней в свете достижений современной компаративистики; внедрить ее в процесс сравнительного анализа рефлексов восстанавливаемых пракорней;

12) определить пути и направления дальнейших исследований лингвоэтногенетического и социокультурного единства алтайских и сино-тибетских языков.

Научная новизна результатов исследования. В процессе работы над проблемой получены некоторые результаты, важные для кыргызско-китайского сравнительного языкознания, алтаистики и ностратики:

1) на конкретном фактическом материале обосновано положение о принадлежности китайского языка к ностратической семье языков;

2) выявлены и охарактеризованы активно действующие фонетические процессы трансформирования рефлексов протокорней в конкретных языках и языковых группах;

3) определена роль фонетических изменений в финальных частях китайских слогов в увеличении расхождений в тюркско-китайских рефлексах пракорней и в потере ими исходных общих черт;

4) на материале двух языков продемонстрированы последствия падения конечных неносовых согласных в китайском слове (I тыс. до н.э. – V в.н.э.), приведшего китайские корни к потере прежнего звукового облика, к лишению сходства с алтайскими соответствиями, к сокращению в объеме и приобретению тональных различий;

5) обоснована необходимость пересмотра распространенного и устоявшегося мнения тюркологов об иранском происхождении некоторых слов в изучаемых ими языках;

6) доказано китайское происхождение ряда односложных кыргызских и межтюркских слов и фразеологизмов;

7) осуществлено сравнительное описание рефлексов пракорня **kes/sek* «резать» в языках Евразии;

8) обоснована необходимость комплексного рассмотрения рефлексов праформы **kor/pok* «вместе/собирать» в ностратических языках;

9) продемонстрирована координирующая роль протокорня **put/tup* «нога, низ» в установлении этимологии многочисленных производных слов в евразийском лингвоэтногенетическом пространстве;

10) предложена и обстоятельно аргументирована новая версия происхождения кыргызских слов *үй* «жилище», *үй-бүлө* «семья», *бүлө* «семья, член семьи» и *бөлө* «дети двух сестер»;

11) среди евразийских корней выделены широко-, средне- и ограниченно-распространенные лексические единицы;

12) доказана производность, сложность строения целого ряда считавшихся первичными корнями кыргызского языка.

Теоретическая значимость исследования. Результаты, полученные в процессе работы, служат базой для установления лингвоэтногенетического единства сино-тибетской и алтайской языковых семей, а также для реконструкции их праязыкового состояния. Некоторые факты, установленные в работе, расширяют наши представления о составе ностратических языков и позволяют внести ряд уточнений в корпус аргументаций гипотез по алтаистике. Материалы исследования могут быть полезными для уточнения источников заимствованной лексики в тюркских языках, в том числе – в кыргызском, а также для демонстрации путей и способов появления формально-семантических расхождений в этимологически идентичных словах отдаленно-родственных языков.

Практическая ценность исследования состоит в возможности использования его результатов в трудах по этимологии, по истории языков, в учебно-научной литературе по теории языка, сравнительной грамматике тюркских, монгольских и других языков, в учебных курсах “Введение в языковедение”, “Общее языковедение”, “Типологическое языковедение”, “Тюркология”, “Теория и история языковедения” и т.д., которые преподаются на филологических факультетах вузов республики. Считаем, что материалы исследования могут быть полезными для исполнителей квалификационных (дипломных) работ, магистерских, кандидатских и докторских диссертаций по проблематике этимологии, глоттогенеза и сравнительно-исторического языковедения.

Положения, выносимые на защиту:

1. Ханью вместе с другими сино-тибетскими языками относится к ностратической макросемье языков.

2. В трансформации исходных китайских слогов участвовали разные фонетические процессы, тенденции и закономерности. Среди них основными являются метатеза, диереза (апокопа, синкопа, афереза), эпитеза, эпентеза, протеза, дифтонгизация, чередование, сингармонизм и др.

3. Фонологические изменения в финальных частях китайских слогов привели к увеличению звуковых расхождений в рефлексах ностратических праформ и к потере и «разрушению» первоначального звукового облика общих корней на китайской почве.

4. Падение конечных согласных *-р, -т, -п, -к* и т.д. в китайских слогах и их сохранение в других отдаленно родственных языках (например, в кыргызском) – одно из доказательств принадлежности ханью к евразийскому лингвоэтногенетическому единству.

5. Кыргызские слова *соода* «торговля», *арзан* «дешевый», *баа* «цена», *чекене* «розничный», *дуң* «оптовый», *пайда* «выгода, прибыль», *маң* «гашиш», *меңдубана* «белена», *майин* (диал.) «мягкий, деликатный (о характере)», *алоо* «пламя» и многие другие, вопреки общепринятому мнению, заимствованы не из иранских и арабского языков, а из ханью.

6. Общeturкские слова *жыл/йил* «год», *жол/йол* «дорога», *кул* «раб, работник», *чал/шал* «старик», *мала* «борона» и др. мотивируются фактами ханью. Фольклорные идиомы *Жээренче чечен*, *Баян сулуу* и подобные – китаизмы.

7. В языках Евразии широко представлены рефлексы пракорня **kes/sek* «резать».

8. Пракорень **kop/pok* «вместе/собирать» имеет множество взаимодополняющих трансформ в евразийском лингвоэтногенетическом пространстве.

9. Рефлексы пракорня **put/tup* «нога, низ» встречаются во многих языковых семьях Евразии.

10. Факты ханью подтверждают сложное строение кыргызских слов, всегда считавшихся исходными, простыми.

Личный вклад соискателя. Материалы исследования взяты автором из различных источников – словарей, научных статей, монографий и т.д. и проанализированы самостоятельно. В сборе и интерпретации фактов частично принимали участие коллеги из КНР. Фонетико-семантическая идентификация общих корней двух языков осуществлена соискателем лично. В опубликовании результатов исследования участвовали сотрудники Института лингвистики Ошского государственного университета.

Апробация результатов исследования. Работа прошла необходимую апробацию. Ее теоретические основы и практические выводы содержались в докладах автора, которые читались им на различных республиканских, межвузовских и университетских научно-практических конференциях (21 доклад). Основное содержание работы отражено в монографии и 30 научных статьях соискателя (7 из статей опубликовано в индексированных журналах) и по частям 3 раза обсуждалось на заседаниях русского и сопоставительного языкознания Ошского государственного университета.

Сфера использования результатов работы. Принципы и методы исследования могут быть учтены в вузовских курсах общей и сравнительной лингвистики, тюркологии и синологии, в спецкурсах по китайско-тюркской сравнительной лексикологии, по этимологии и ностратике. Часть фактического материала может быть полезной при обучении кыргызов китайскому языку, китайцев кыргызскому языку, при изучении на факультетах иностранных языков теоретических курсов по истории, фонетике и лексикологии китайского языка.

Объем и структура диссертации. Объем работы – 308 страниц. Исследование состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

ГЛАВА I. Обзор идей и принципов лингвотипологии и лингвогенетики с точки зрения синологии. Она содержит обзор литературы и посвящена изложению основных положений компаративистики. В ней характеризуются принципы и теоретическая база исследования, выполняемого в рамках лингвогенетики и ностратики. Лингвогенетика занимается изучением происхождения и развития языков (В. фон Гумбольдт). Ностратика является направлением в компаративистике, которое объясняет происхождение общих корней ряда языковых семей Евразии и Северной Африки (А.Б. Долгопольский 1964, 1967, В.М.Иллич-Свитыч 1968, 1976; Г.С. Старостин, Е.Я. Сатановский, А.В. Дыбо, А.Ю. Милитарев, И.И. Пейрос 2016). К ностратической макросемье языков относят алтайские (тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский), уральские (угро-финские и самодийские), индоевропейские, дравидийские, семито-хамитские и картвельские языки. Термин «ностратика» был принят и американским лингвистом Алланом Бомхардом.

ГЛАВА II. Методологическая база и методы исследования лингвоэтногенетических и социокультурных связей тюркских и китайского языков. Настоящая глава посвящена сравнительному исследованию этимологически тождественных фактов в языках Евразии под углом зрения алтаистики и ностратики. Алтаистика – отрасль гуманитарных наук, занимающаяся изучением истории, этнографии, языка и культуры народов, населявших когда-то или в настоящее время центральную часть Сибири.

В нашей работе **сравнительно-исторический метод** используется в тесной связи с методами реконструкции, аналогии, моделирования, описания, анализа и синтеза.

Материалами работы выступают общие слова ряда языковых семей, относящихся к ностратической макросемье языков. **Объектом** исследования являются китайско-кыргызские языковые факты, свидетельствующие о лингвоэтногенетических и социально-культурных связях двух народов. **Предмет** исследования – фонетико-семантические закономерности, позволяющие реконструировать древнейшее состояние этимологически идентичных единиц в китайском и кыргызском языках с точки зрения алтаистики и сино-тибетской компаративистики. Например, мы имеем все основания считать, что английское слово *hot* «горячий», кыргызское *от* «огонь» и китайское *huǒ* «огонь, пожар; красный; вспылить, рассердиться, взорваться» этимологически идентичны и возводятся к одному пракорню. Этот прототип мы изображаем в виде **hot* «огонь». В исторической фонетике ханью существовал известный закон открытого слога, который предполагал, чтобы финальные части китайских слогов были открытыми, рифмованными и могли иметь только согласные *-н, -ң, -й*. В результате пракорень **hot*

«огонь» подвергается апокопе – падению конечного *-т* и преобразованию звукосочетания *-от* в дифтонг *-ио̆*.

В данной главе также охарактеризованы процессы метатезы, диерезы и эпитезы, обуславливающие увеличение расхождений в сравниваемых языках, проанализированы кыргызско-китайские лексические единицы в рамках различных фонетических формул: САСА/САСАС/АСАС, СЕСИ/СЕСИС, СӨСӨ/СӨСӨС, СЫСА/СЫСАС/ЫСА и др. Например, к модели САСА имеет отношение кыргызское слово *мама* «женская грудь» (рус. *мама*) в сравнении с китайским *тата* «мать» и слово *мала* «борона». Видимо, *мала* заимствованное и состоит из двух частей: кит. *тă* «лошадь, конь» и *lā* «тянуть, тащить; возить и др.».

ГЛАВА III. Результаты сравнительного изучения китайско-кыргызских общих корней в контексте алтаистики и ностратики. Она содержит результаты собственных исследований автора. Здесь семантика многих слов кыргызского и других тюркских языков наглядно и убедительно мотивируется китайскими корневыми морфемами-слогами. Подвергаются сравнительному анализу несколько пракорней и их рефлексы: **kes/*sek* «резать»; **er* «самец»; *deng* «равный»; **kop/*pok* «много, собирать» и языковые факты из различных лексико-семантических и тематических классов (например, термины родства; гидронимы; номинанты невестки; названия семьи и жилища, автомойки и др.) с точки зрения алтаистики и ностратики. Приведем пару примеров:

Современные рефлексы пракорня **deng* «равный» встречается в ряде языковых семей Евразии. В рамках этого пракорня мы сравнивали факты иранских, славянских, тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских, китайского и корейского языков, которые легко возводятся к реконструируемому архетипу. В процессе своего развития данный пракорень подвергался разным видоизменениям, как по форме, так и по значению. В сравниваемых языках он получил следующие фонетические трансформы и семантические модификации (Таблица 1).

Эти примеры служат основанием для вывода о том, что алтайские, китайский, иранские, а также, вероятно, славянские и уральские языки имеют рефлексы пракорня **deng*, представленные в различных фонетико-семантических преобразованиях.

Пракорень **deng* имеет следующие рефлексы в китайском языке:

- 1) *děng* «быть равным, равняться; равный, идентичный, равно, одинаково и др.; *děngděng* «и так далее, и прочее, и тому подобное»;
- 2) *tóng/tòng* «равный, тождественный, совпадать, быть идентичным; наравне с и т.д.; *tóngděng* «равный, одинаково»;
- 3) *děng* «сорт, разряд; одинаковый, одинаковость; равно-, изо-»;
- 4) *děngtóng* «отождествлять, отождествление»; *děngyú* «равняться, равный, равносильный» (ср. кырг. *теңөө* «уравнять», *теңдеме* «уравнение»);
- 5) *děng* «взвешивать (на весах).

В компаративистике существует несколько разных точек зрения относительно того, в каком языке возник этот корень и получил распространение.

1. Многие тюркологи (А. фон Габэн, К. Менгес, Г. Дёрфер, М. Рясенен и др.) квалифицируют его как китайское заимствование.

2. Архетип слова признается собственно тюркским и представляется в виде *тең* «равный» (А.М. Щербак).

3. Некоторые ученые, говоря о слове *дең/тең* в тюркских языках, особо подчеркивают персидское происхождение и не отвергают его связь с китайским словом *teng/deng*. Персидское *dang* «половина вьюка, тюк, кипа» сравнивается с китайским *dan* «ноша, бремя, пикуль (мера веса)».

Таким образом, существует три точки зрения по поводу происхождения слова *тең/дең* – собственно тюркское, китайское или иранско-китайское. Мы со своей стороны выделяем его межэтнический и ностратический характер.

Во всех ностратических языках есть общее слово *kelin* со значением «невеста, невестка, сноха», с одной стороны, и, с другой, со значением «муж сестры, зять». По мнению В.М. Иллич-Свитыча первое значение – изначальное, а второе – производное. Однако факты ханью уточняет такое понимание и вносят ясность в представление о происхождении самого наименования. В этом языке есть слог-морфема *kè* «гость, приезжий, чужой; останавливаться, гостить и др.». Сочетание этого слога-архетипа со слогом *lin* «давать/отдавать в наем (в аренду); брать в аренду (напрокат), нанимать; плата за наем и др.» могло иметь в древности значение «принятый (в семью) в аренду, представитель другого рода или семьи, находящийся в данной семье по найму». В.В. Радлов связывал данное слово с глагольным корнем *kel-* «прийти/приехать/прибыть». Мы считаем, что слова *келин* и *қалың* соотносительны как в формально-фонетическом, так и в содержательно-семантическом плане.

Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что факты китайского языка, сохранившие первичные корни слов в исходной форме, служат основой для установления происхождения целого ряда тюркских слов.

Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң ыракмат.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова:

Баяндама соңуна чыкты. Суроолор болсо бериңиздер. Анда сиздер даярдаганча менде суроолор бар эле, берип турайын.

1. Кыргыз жана кытай тилдеринин уңгуларын салыштырма планда изилдеген кытайлык же кыргызстандык окумуштуулар бар экенби?

Издөнүүчү С.М. Амиралиев: Урматтуу төрайым, рахмат сурооңуз үчүн. Илимий кеңешчим Капар Зулпукаровичти кыргыз жана кытай тилдериндеги уңгуларды кең спектрде ностратикалык тилдердин алкагында изилдөөгө бел байлаган эң алгачкы окумуштуу катары санасак болот. Агай 10 жылдан ашык мезгил бою кытай тилиндеги уңгу морфемаларды жигердүү изилдеп келе жатат. Бул жаатта бир топ эмгектерди жарыялады. 2016-жылы “Введение в китайско-кыргызское сравнительное языкознание” деген 768-беттен турган ири эмгеги жарык көрдү. Ал биздин диссертациябыз үчүн база

болуп берди десек жаңылышпаймын. Иште ага бир нече шилтемелер жасалган. Илимий макалаларымдын дагы көпчүлүгүн кеңешчим экөөбүз чогуу жазып, авторлошуп чыгарып келип жатабыз. Эки тилдеги дал ушул уңгуларды караган башка илимпоздор учурабайт. Кытайда салыштырма тил илими жогорку деңгээлде өнүккөн деп айтыш кыйын. Анткени кытай тилчи-окумуштууларынын ой жүгүртүүсү образдарга, сүрөттөргө негизделип калган болуш керек. Аларда деле лингвисттер уңгу морфемаларды изилдеген чыгар, бирок бул тилди жетиштүү деңгээлде билбегендиктен интернеттен маалыматты кытайча издеп табууга мүмкүнчүлүк болбоду. Бул жаатта англис тилинин материалында жазгандарды кезиктирбедик.

2. Ишиңизде К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндөгү кээ бир иран, араб тилдеринен деп белгиленген сөздөрдү кытай тектүү деп айтасыз. Мындай тыянакка келишиңизге эмне себеп болду?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: К. Юдахиндин сөздүгүндө иран жана араб тектүү деп берилген сөздөрдүн кытай муундары аркылуу чечмеленишине күбө болгондон кийин түрк тилдериндеги айрым сөздөр иран, араб тилдеринен келип кирген деген таркалган жана аң-сезимге сиңип калган пикирлерге каршы чыгууга туура келди. Мисалы, сөздүктө *пейил* сөзү иранча деп көрсөтүлөт. Ал *fēilī* «адепсиз, адепсиздик, уруксат этилбеген» деген сөздөн болсо керек. Бул сөз эки сөздөн турат: *fēi* «тангыч (жоктукту, герстикти билдирүүчү сөз мүчөсү, мис., -ба, -сыз, эмес)» жана *lī* «жөнөкөй, кыштактык, одоно, адепсиз». Экинчи муунда метатеза жүрүп, кытайча *lī* кыргызча *ил* болуп калган. Ушул негизде кыргызча *пейил* сөзү келип чыгышы боюнча иранча эмес, кытайча деп эсептейбиз.

САСАС формуласына түшүүчү *жаңжал* сөзүн К.К. Юдахин иран тектүү дейт. Х. Карасаев болсо, анын биринчи бөлүгү өз алдынча сөз катары колдонулган учурларды аныктаган. Анын ою боюнча, кыргыз тилиндеги *жаң* жана *чаң* сөздөрү «согуш, салгылашуу, кармаш» маанилерин берет. *Чаң* кытайча, перс тилине өтүү менен, *жаң* деп айтылып калган, *жаңжал* татаал сөзү ушул жактан түзүлгөн. Биз *жаң* менен *чаң* кыргыз сөздөрүн эки кытай мууну менен салыштырабыз, алардын бири -н аяккы тыбышы менен бүтсө, экинчиси – -ң менен: 1) *zhàn* «согуш, уруш, салгылаш; мелдеш, күрөш, таймаш; согуш жүргүзүү, согуштуу, салгылашуу, урушуу; аскердик, күжүрмөн»; 2) *zhàng* «курал, уруш, салгылаш, согуш, аскердик аракеттер». Сөздүн финалдык бөлүгүндө *ng/n* тыбыштарынын алмашуусу көрүнүп турат. Ушинтип, биз *жаңжал* сөзүн ностратикалык, син-тибет, түрк, иран ж.б. тилдер үчүн жалпы, орток сөз катары карайбыз.

Мындан тышкары *ийбаа/ыйбаа* арабча делинет. Биз аны эки кытай муунунан турап деп айтабыз. Кытайча *yí* “адептүү манералар, жакшы жүрүм-турум, адамдын кадыр-баркы; жүрүм-турум эрежелери, этикет; мыйзам, норма, эталон, үлгү ж.б.” сөзүнө *ий-*, *ый-* варианттарында *ыйман/ийман/ыман/иман* (акыркы эки трансформада диерезага жол берилген), *ыймандуу*, *ийбарат*, *ийги*, *ийбаа/ыйбаа* сөздөрүндө кезигүүчү кыргыз уңгусу дал келет. Ал эми экинчи бөлүгү кытай мууну *bǎo* «кымбат баалуу буюм, баалуу, жогору баалоо» менен салыштырылат. Демек, *yí + bǎo*

= *ийбаа/ыйбаа*. *Жаран* сөзү дагы арабча делинет, бул сөздүн кытайча эки муундан (кыт. *zhà* «тосмо, кашаа, короо, дубал, чеп; бекемдөө» + *rén* «адам, атуул, жаран») тургандыгын биз ишибизде далилдегенбиз.

3. Ишиңизде фонетикалык жараяндарга абдан жакшы токтолуптурсуз. Мисалдарды жетиштүү даражада бериптирсиз, алардын статистикасына дагы токтолуптурсуз. Ошол мисалдарда кыргыз тилиндеги бир топ уңгулардын кытайча уңгуларга шайкеш келгендигин көрсөтүптүрсүз. Бири-бирине шайкеш, анан бирдей маанини берген уңгулар барбы?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Тамга-тамгага, тыбыш-тыбышка, муун-муунга, форма-формага дал келген сөздөр азыраак (мисалы, *мала – ma+la*, *эрен – ren*, *мама – тата* ж.б.). Анткени кыргыз тилинде сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүн өзгөртүп жиберүүчү сингармонизим мыйзамы иштейт. Ал эми ханьюда мындай өзгөчөлүк жок. Көпчүлүк учурда кыргызча туюк муундуу сөздөр кытайчада ачык муунга өтүп, финалдык үнсүз тыбыштардын дифтонгдорго, айрым учурда трифтонгдорго айлануусу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ушунун баары эки тилдин уңуларынын тыбыштык турпаты айырмаланышына алып келет.

4. Диссертациянын экинчи бабында кыргызча сөздөрдүн кытай тилдеринен киргендиги бир топ моделдер аркылуу чечмеленет. Ошол белгиленген моделдерге түшпөгөн, шайкеш келбеген деле сөздөрдү карагансызбы?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Туура, иштин негизги материалдарын түзгөн тилдик фактыларды моделдер аркылуу чагылдырууга аракет кылганбыз. Жалпысынан биздин диссертацияда 723 бирдик анализге алынат. Алардын көпчүлүгү сиз айтып жаткан моделдерге баш иет. Бирок аларга түшпөгөн деле лексикалык бирдиктер арбын. Алар көбүнчө бир муундан турат. Бир муундуу сөздөрдү моделдерге салган эмеспиз. Алардын бир нечесин атап өтөйүн: *кули*, *эр*, *үй*, *чал*, *жол*, *баа*, *алоо*, *маң*, *бир* ж.б.

Абдувалиев И. - филол.и.д., профессор: Менде бир нече суроолорум бар. Изилдөө канчалык терең болсо, суроо да ошончо көп болот экен. Аларды четтен бере берейин.

1. Иште “финалдык”, “финалдык бөлүк, уңгунун финалдык бөлүгү”, “финалдык трансформацияланыш”, “финалдык позиция” деген аталыштар бар. Ошондо “финалдык” дегенде эмнени түшүнөбүз?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Сурооңузга рахмат, Ибрагим агай. Туура айтасыз, диссертацияда «финалдык» деген сын атооч көп жолу кезигет. “Финал” деп биз сөздүн аяккы муунун же акыркы тыбышты, ал эми “финалдык” деп аларга таандык же алар менен байланышкан процесстерди назарга тутабыз. Ошондой эле аны менен катар “инициаль (инициалдык) – баштапкы муун же сөздүн башындагы тыбыш” жана “медиаль (медиалдык) - сөздүн ортосундагы муун же тыбыш” терминдерин колдонобуз.

2. Эгерде *оромол* сөзүн иран тилинен кирген эмес, сөз-морфема *оро* деп алсак, анда сөздүн экинчи бөлүгү кандай болот?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: ОСОСОС моделине дал келүүчү, Түштүктө көбүрөөк колдонулуучу *оромол* сөзү иран тилдеринен

өздөштүрүлгөн делинет. Ханьюнун фактылары бул сөздүн этимологиясына тактоо киргизет. Кыргыз жана кытай тилдеринде биз бул сөздүн баштапкы формасын, учугун жолуктурабыз. *Rào* мууну ханьюда «байлоо, ороо, өрүү» маанилерин түшүндүрөт. Аны менен *оро, ороо, орогуч, оролуу, оромол* кыргыз сөздөрү үндөшүп кетет. *Оро* негизи бул жерде көрүнүп тургандай абдан өнүмдүү жана бир катар уңгулаш сөздөргө базасы катары кызмат кылып жатат, андыктан ал өздөштүрүлбөгөн болуу керек. Ханью менен иран тилдеринде *p* инициалдык тыбышы колдонулушу мүмкүн, а кыргыз артикуляциясы префикске окшогон бирок маанини билдирбеген элементти кошуп, тыбыштык турпатты өзгөртүп, сөздүн уңгусун алды жактан өстүрүп жатат. Бул факт тилдин өнүгүү процессинде алынган жаңы жекече касиеттери мурунку тектеш тилдерден алыстоого алып келерин көрсөтүп турат. Ал эми сөздүн сиз айтып жаткан бөлүгүнө эмгекте түшүндүрмө берилбей калыптыр. Биз аны эпитеза, эпентеза фонетикалык кубулуштарынын таасири астында пайда болгон маани бербөөчү кошумча элементтер же мүчөлөр катары карайбыз.

3. Эмне үчүн *чырай* деген мисалды СЫСАС деп алгансыз, САСАС деп эле койсо болбойт беле?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Бул мисал САСАС моделине түшпөйт, анткени үнсүз тыбыштары окшошкону менен, үндүү тамгалардын экөөсү тең *a* тыбышы боло албайт. Бул формулага салыш үчүн сөзүбүз *чарай* түрүндө болуш керек. Бирок андай сөз жок кыргыз тилинде. Сиз айткан үлгүгө дал келүүчү бир нече мисалдар бар иште, алсак, *жаран, кайран, чалап, жагдай* ж.б.

4. Кээ бир тилдерде кокустуктар менен бирге эле тыбыштык дал келүүлөр, мисалы, Ош – Франциядагы жердин аты жана Кыргызстандагы шаар, Манас – эпос жана Индиядагы дарыя ж.б. кезигет. Ушундай кокустук-окшошуулар менен ностратиканын кандай байланышы бар же алар дагы ностратикалык бирдиктер катары кете бериш керекпи?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Туура айтасыз, тилде кээде ушундай тыбыштык жактан дал келген түшүнүктөр кезигип калат. Мисалы, *Жалал-Абад* деген шаар Афганстанда да бар экен. Менимче, аларды ностратикага баш ийдирүү кыйын, жөн гана тыбыштык турпаты, айтылыш/жазылышы дал келип калган бирдиктер катары саноо туура болот. Ностратикалык сөздөр катары караш үчүн алар фонетика-семантикалык мыйзамдар аркылуу көптөгөн тилдердин материалында далилдениш керек.

5. Ностратиканы илимий теория деп кабыл аласызбы же гипотеза катарындабы?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Ностратиканы биз ишибизде өзүнүн объектиси, илимий-түшүнүктүк аппараты, методологиялык базасы жана салыштырма анализинин жол-жоболору бар илимий дисциплина, калыптанып калган теория катары карайбыз. Мындай пикирди айтууга теги, түзүлүшү ар башка тилдердеги окшош сөздөрдүн көп санда табылып жаткандыгы жол берет. Бул багыт ХХ кылымдын башында эле жаралып, окумуштуулар тарабынан өнүктүрүлүп келүүдө. В.М. Иллич-Свитыч, А.Б.

Долгопольский, В.А. Дыбо, И.И. Пейрос, Н.А. Сыромятников ж.б. ушул сыяктуу илимпоздор дагы илимий тармак катары санашат.

6. Кыргыз, кытай тилдериндеги жалпы уңгулар, буларды муун санына карата айтып жатасызбы?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Этимологиялык жактан кытай тили түшүндүргөн кыргызча сөздөрдү ушинтип атап жатабыз. Алардын көпчүлүгүндө муундар дагы бири-бирине дал келет. Белгилей кетүүчү жагдай, бир муундуу, баштапкы деп эсептелген кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдү кытайдын эки мууну чечмелеп койгон учурлар арбын, мисалы, *келин, баян, унаа, кул, жол* ж.б.

7. *Бай, барин* сөздөрү генеологиялык жактан тектештирүүгө болобу?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Бул сөздөр тектеш болушу толук ыктымал. Биздин иште кытайча *baο* “баа, нарк; баалуу, кымбат баалуу; бриллиант; баалоо, баа жеткис ж.б.” сөзү кыргызча *бай* сөзүнүн жаралышына база болуп бергендиги айтылат. **Ер* баба уңгусу Евразия тилдериндеги көптөгөн туунду сөздөрдүн курамында кезигет. М. Фасмердин сөздүгүнө шилтеме жасоо менен, биз аталган баба уңгу чыгыш-славян тилдериндеги социалдык терминдин түзүмүндө катыша тургандыгын көрсөтөбүз. Бул термин орус тилинде *боярин* (компрессиянын натыйжасында мындан *барин* сөзү түзүлгөн), украинча *боярин* жана аз., баш., тат., түрк., өзб. диал. ж.б. тилдерде кезиккен *баяр* «үй ээси, чиновник» түрк тилдериндеги орток сөзү аркылуу трансформацияланат. Алардын биринчи бөлүгүн биз **баг/бай* “кудай; мырза; бакыт, бакубат жашоо, аманчылык; бактылуу, жолдуу; асыл тукум, бай” евразия баба уңгусу менен байланыштырабыз.

8. *Шайкештик, окшоштук*, бул сөздөр кандай айырмалуу өзгөчөлүктө кабыл алынды?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Бул эки сөз кыргыз тилинде синонимдик жуптар катары сыяктанат. Орус тилинде аларды айырмалоо жеңил. Мисалы, *шайкештик* – *соответствие, совпадение*, ал эми *окшоштук* – *тождественность, сходство, схожесть, идентичность, одинаковость* и др.

9. Эмне үчүн кытайларды “суперэтнос” деп атайсыз?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Кытай элин “суперэтнос” катары кабыл алдык. Анкени алар өтө байыркы элдердин катарына кошулат, жоголуп же башка элдин курамына кирип кетпестен, улам өнүгүп, көбөйүп келе жатат. Кытайлар дүйнөдөгү эң көп эл катары саналат. Алардын саны эчак эле миллиардан ашып кеткен. Белгилүү болгондой, суука, ачкачылыкка, оруу-сыркоого, душмандардын соккусуна каршы тура алган элдер гана түбөлүктүүлүккө бет алат. Андыктан бүгүнкү күндөгү экономикасы эң алдыңкы орунда турган улуу кытай элин “суперэтнос” катары атасак, менимче, адилетүү эле болот.

Мадмарова Г.А. - филол.и.д., профессор: Я большим интересом послушала и посмотрела Вашу презентацию. Внимательно прочитала работу и вот у меня появились несколько вопросов. 1. Семетей, Вы намного лучше владеете кыргызским языком чем русским. Почему работа написана на русском языке? Вы же все равно говорите на кыргызском.

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Спасибо за вопрос, уважаемая Гулипа Араповна. Вы правы, я закончил в селе кыргызскую школу и писал книги на кыргызском языке. Но я закончил факультет русской филологии. Большинство моих статей также опубликовано на русском языке. Мы писали диссертацию на русском языке для того, чтобы у нашей работы было много читателей. Если бы она была на кыргызском, то мы ограничивали бы круг ее читателей. Хотим, чтобы с наши трудом ознакомились ученые из стран СНГ. Иначе говоря, с целью популяризации и распространения результатов исследования, выбрали русский язык. После завершения работы мы обратились за помощью к опытным русоведам, они внимательно прочитали, учитывая их замечания, сделали некоторые поправки, особенно в стилистическом плане.

2. В какой степени Вы сейчас владеете китайским языком? Раз Вы исследуете, имеете какой-то отношение к нему.

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Интересный вопрос. В данное время я изучаю китайский язык самостоятельно, иногда с помощью компьютера, пока владею им на начальном уровне. Он является одним из сложнейших языков мира, потому что у него нет букв. Купил несколько учебников китайского языка, заучиваю новые слова. Коллеги от кыргызско-китайского факультета порой помогают. Планирую заниматься серьезно под руководством репетитра. Чтобы доказать знание китайского языка, позвольте считать на китайском языке до десяти: 1/yī, 2/èr, 3/sān, 4/sì, 5/wǔ, 6/liù, 7/qī, 8/bā, 9/jiǔ, 10/shí

3. Здесь многие кыргызские слова объясняются с точки зрения китайского да, есть ли там обратный процесс, есть да случаи, когда, наоборот китайские лексемы с помощью кыргызских слов?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Такого обратного порядка не заметили, так как мы считаем китайские слова первичными относительно кыргызских. Во многих случаях объясняем значение китайских лексем с точки зрения содержания слов ностратических языков, т.е. фактами алтайских, индоевропейских, уральских, семито-хамитских и других языков.

4. Какую лексику вы относите к базовой лексике языка?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Базисная лексика является основой словарного состава любого языка. Она представляет собой первичную, исходную и устойчивую часть лексического фонда в языке.

Базисную лексику языка образуют названия частей тела человека (*голова, глаз, ухо, лицо, рука, нога* и т.д.), термины родства (*мать, отец, брат, сестра, муж, жена, дед* и др.), названия природных объектов (*вода, земля, солнце, огонь, день, ночь* и др.), номинанты обычных действий и состояний (*стоять, лежать, сидеть, ходить, есть, пить, резать, бежать, спать* и т.д.), местоимения (*я, ты, мы, кто, что, это* и др.) и количественные слова (*один, два, три, мало, много* и т.д.). Базовыми словами принято считать номинанты таких предметов, действий и свойств, без которых невозможно представлять жизнь древних людей.

Филол.и.к., доцент В.Б. Суркеева: В нашей республике какие ученые занимались сопоставлением языковых фактов кыргызского языка с китайским языком?

Издүүчү С.М. Амиралиев: На истоке сопоставления фактов разносистемных, в частности, китайских и кыргызских языков стоит мой руководитель, в данное время научный консультант профессор К. Зулпукаров. Он исследует эту проблему уже много лет. В 2016 году вышел в свет его книга по названию «Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание», довольно объемная. Она посвящена сравнительной характеристике звуков и корневых морфем китайского и кыргызского языков. В ней установлено много общих корней-слов в сравниваемых языках. Эта книга произвела сенсацию среди тюркологов в нашей стране. После ознакомления с этим трудом у меня появился большой интерес к данному направлению. Через некоторое время решил вплотную заняться изучением и сопоставлением лексических единиц двух языков. Ученых, рассматривавших кыргызско-китайские слова в этимологическом аспекте почти нет, но некоторые наши коллеги из Бишкека провели исследование, сравнивая факты русского, кыргызского и китайского языков. Выполнено и защищено несколько кандидатских диссертаций, в которых в сопоставительном плане рассматриваются синтаксические особенности русской и китайской речи (Апаева, 2015), специфика кыргызского и китайского речевого этикета (Бийгелдиева, 2017) и грамматические категории китайского и русского глагола (Рыскулова: 2018).

Филол.и.к., доцент В.Б. Суркеева: Почему вы рассматриваете происхождение кыргызских слов с точки зрения китайского языка, а не под углом зрения корейского или японского языков?

Издүүчү С.М. Амиралиев: Спасибо большое за интересный вопрос! Кыргызстан и Китай являются соседними странами, на территориальном плане также эта страна находится рядом. Предполагаем, что раз мы находимся ближе друг к другу, вполне возможны лингвоэтногенетические и социокультурные связи между нашими народами. Уже многие годы идет активное сотрудничество с Китаем на политическом, торгово-экономическом, культурно-образовательном и др. уровнях. Поэтому решили обратиться к фактам именно китайского языка. Мы рассматривали словари корейского (1. Русско-корейский словарь: около 30 000 слов / сост. Д.М. Усатов, Ю.Н. Мазур, В.М. Моздыков. 2. Большой русско-корейский словарь. Около 120 000 слов и словосочетаний. Ю.Н. Мазур, Л.Б. Никольский) и японского (Неверов С.В., Попов К.А., Константинов В.М., Цын М.С., Фельдман Н.И., Сыромятников Н.А. Большой японско-русский словарь. В 2-х томах) языков, но там не обнаруживали этимологически идентичных фактов в таком большом количестве, как в китайском. В нашей картотеке имеется 720 общих морфем в двух языках. В работе приводятся некоторые корейские слова при сравнении гидронимов в языках Евразии.

Филол.и.к., доцент С.С. Сейитбекова: Башка түрк тилдери менен кытай тилин салыштыргандар дагы барбы же сиз биринчилерден болуп кыргыз тили менен салыштырып жатасызбы?

Издөнүүчү С.М. Амиралиев: Айрым түрк тилдериндеги сөздөрдү кытай тилинин материалдары менен салыштыргандар болгон. Алсак, Семей юридикалык колледжинин окутуучусу, филология илимдеринин кандидаты, милициянын отставкадагы полковниги Илиуф Хаджи-Мурат түрк тилдеринин бир нече сөздөрүн кытайча лексемалар менен салыштырган. Ал “Тюрко-китайские лексические параллели” деген макаласында төмөнкү сөздөрдү келтирет: байыркы түрк тилинде. *tong-* ‘мерзнуть’ ~ кытайча *dòng* ‘замерзнуть’; б.түрк. *ot ~ ut* ‘огонь’ (салыштырыңыз. халадж *huot ~ hoot* ‘огонь’) > кыт. *huǒ* ‘огонь’; б.түрк. *quban-* ~ *quwan-* ‘радоваться’ > *huān* ‘радоваться, испытывать радость’, б.түрк. *yeng-* ~ *jeng-* ‘побеждать’ ~ кыт. *zheng* ‘бороться’; кыт. *láng* ‘юноша’ (young man) – б.түрк. *oǵlan ~ ulan* ‘юноша’ ж.б.

Жада калса, ал макал-лакаптарга дагы кайрылат. “Учи детей с малолетства, а жену – с первого дня замужества” кытай накыл сөзүн түрк тилдериндеги макалдын рифмалаштырылган котормосу деп айтат. Салыштырыңыз: татарча *Öyrät balang’ni yäş’tän, hatın’ni – baş’tan*, сөзмө-сөз ‘Учи своего ребенка с младости, а жену – с начала’.

Мамырханова Жамиля Темиргалиевна деген казахстандык окумуштуу «Историческое изучение и синхронный анализ языка казахов Китая» деген темада философия доктору (PhD) даражасын алуу үчүн жазган диссертациясында Кытайда жашап жаткан казактардын тили, бул тилге кытай тилинин тийгизген таасири туурасында сөз кылат.

Абдуллаева Фатма Эйваз Кызы болсо «Семантическое пространство терминов родства на примере концепта «мать» в китайском, русском, азербайджанском и телеутском языках» деген макаласында үч тилдеги бирдиктерди салыштырат.

Дагы бир илимпоз Л.Г. Силантьева “Китайские и уйгурские заимствования в ваханском языке” аттуу макаласында вахан тилине кытай тилинен кирген сөздөрдү караган. Вахан тили – Памир элдеринин бири болгон ваханецтердин тили. Ал Тажикстан менен Афганистандын ортосундагы аймакта жашаган элдердин күнүмдүк турмушунда колдонулуучу тил катары белгилүү.

Филол.и.к., доцент Г.Б. Аипова: Кроме Вашего научного консультанта и Вас были ученые, которые говорили о заимствованных словах именно с китайского языка?

Издөнүүчү С.М. Амиралиев: У нас есть ученые, которые пишут возможным говорить об этногенетических связях кыргызов и других тюркских народов с ханзу. Чоюн Омуралиев пишет о том, что кыргызы являются исходом китайского народа, создателями цивилизации Инь. По его мнению, кыргызские слова *айкын* «ясный, четкий, определенный» (*ай* «луна» + *күн* «солнце»), *эртең* «завтра» (*ар* «чистый» + *таң* «день»), *бүк-бүктө*

«согнуть, сгибать», *байла-/боола-* «связывать» (кит. *бао* «обматывать, завертывать») и др.

В «Древнетюркском словаре» отмечается китайское происхождение ряда древнетюркских слов: *ап* «судебное дело» (кит. *ань*), *ақ* «дурной, злой» (кит. э, с. 48), *баочао* «бумажные деньги» (кит. *бао* «драгоценный», *чао* «бумажные деньги», с. 81), *цаң* «разряд, степень, звание, чин» (кит. *чжан/сйоң* «старший, глава, начальник; расти, развивать, увеличивать») и др. Всего зафиксировано 91 слово.

К.К. Юдахин в своем «Кыргызско-русском словаре» (I и II тома) называет 78 слов с пометой кит., т.е. китайского происхождения. Среди них *чоң* «большой, огромный, великий», *лагман*, *илий* «закон» (I: *дуңчу* «переводчик») и др.

Х.К. Карасаев в книге «Өздөштүрүлгөн сөздөр» [Карасаев, 1986: 424] приводит 78 слов-китаизмов. В словаре дано всего 5100 лексем из разных языков – иранских, арабского, русского и других. К китаизмам отнесены *жужан* «начальник, управляющий», *жүсай* «зеленый лук», *бао* «ценный») *дубан* «район», *даңк* «слава, звание» и др.

К китаизмам в кыргызском языке обращается и И. Абдувалиев в книге «Лексикология современного кыргызского языка». Он делит их на три группы: 1) названия предметов, орудий труда и инструментов: 2) названия социально-политического персонала: 3) слова разных групп: *бөк* «силач, борец», *бөк* «ограда, забор», *дуң* «оптовый», *инжу* «жемчуг», *калың* «калым».

С.С. Джумалиев в диссертации «“Манас” эпосунун лексикасынын хронотипологиялык стратификациясы» [Жумалиев: 156-162] приводит 39 слов китайского происхождения, встречающихся в эпосе «Манас», и 39 слов из списка китаизмов в тюркских языках, составленного Н.А. Баскаковым.

Филол.и.к., доцент С.Х. Апаева: Семетей Манасович, вы выбрали очень сложный путь исследования, но, тем ни менее достигли больших результатов, мы за вас искренне рады. Моя тема также связана с грамматикой китайского языка, поэтому с удовольствием слушал Вашу презентацию. На своем выступлении вы упомянули, что рассмотрели не только отдельные слова, но и происхождение некоторых свободных словосочетаний и предложений кыргызского языка. Приведите их пожалуйста.

Издөнүүчү С.М. Амиралиев: Спасибо большое, уважаемая Софья Хусейновна, Вы как специалист задали очень интересный вопрос. Я помню тему Вашей диссертации. Она была связана с средствами выражения грамматических отношений в русском и китайском языках. Теперь что касается насчет словосочетаний и предложений, мы приводим в нашей работе около 10 примеров, семантическое строение которых легко объясняется с позиции синологии. Вот некоторые из них: *Жээренче чечен; ыңгайлуу жана оңтойлуу баалар; дуң жана чекене соода; майда манты; Баянсулуу жакшы кыз эле; Ат чөп жейт* и др.

Филол.и.к., доцент К.Т. Турдуев: 1. Вы пишете, что предложение “Баянсулуу жакшы кыз” китайское по происхождению, есть ли достаточно доказательств к такому выводу?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Кыргызское предложение *Баянсулуу жакшы кыз эле* «Баянсулуу была хорошей девушкой» имеет этимологическое строение, мотивированное первичными китайскими слогами. Имя фольклорной героини, весьма распространенное в кипчакско-тюркских языках, с точки зрения китайского языка состоит из четырех корневых морфем. Первая часть имени употребляется как отдельное слово: *баян* «рассказ, повествование». Его структура прозрачна с точки зрения китайского языка, где *bǎo* «драгоценность, сокровища, ценность, ценный» и *yān* «слово, говорить», сложение которых, вероятно, образовало слово *bǎo + yān > баян*. Ср. также *bǎojiàn* «народное сказание». В слове *сулуу* «красивый, прекрасный, прелестный» два слога, которые имеют прямые соответствия в ханью: *xì* [сю] «цветок, цветущий, прекрасный, прелестный, изящный» + *lì* «красивый, прекрасный, прелестный, изящный; прелесть, красота». Ср. слово *xìlì* «прекрасный, очаровательный; красота, прелесть», образованное в результате сложения двух синонимичных слогов. В кыргызских эквивалентах под влиянием закона сингорманизма произошла ассимиляция гласных звуков.

Китайское слово *yōushì* «преимущество, перевес, превосходство, доминирование, преобладание» по значению и звуковому облику очень напоминает кыргызское *жакшы* «хорошо, хороший, лучше, лучший, превосходно, превосходный, знатный».

Кыргызское слово *кыз* допускает сравнение с китайским слогом *guī* «девушка, дочь, незамужняя женщина, женщина, женская половина дома; женский, дамский». Конечному *-ī* в китайском языке соответствует кыргызский *-з*. Это не единичный случай. В современном китайском языке есть другие аналоги: слог *kuī* «смотреть, наблюдать, подглядывать, подсматривать, подстергать, следить, шпионить». В древнем китайском языке эти значения передавались слогом закрытого типа *kas* «оглянуться, посмотреть». Мы видим, что конечный согласный перешел в *-ī*. Древнекитайское *kas* мы сравниваем с кыргызским словом *көз* «глаз, глаза». Этот факт свидетельствует о том, что кыргызское слово сохранило древнейший звуковой облик слова. В кыргызском языке есть и рефлекс к китайского *guī* [гуэй]: *кудагый* «сватья (мать невесты, жениха или их пожилая родственница)», ср. *куда* «сват (отец невесты, жениха или их пожилой родственник)»; антропоним *Каныкей* (букв.) «дочь хана или жена хана» (имя жены эпического героя Манаса), где *-кей* напоминает китайское *guī*.

2. Приведите пример на формулу САСАС?

Изденүүчү С.М. Амиралиев: К формуле САСАС подходит устаревшее слово *кайран* «(при соболезновании) милый, дорогой, горемычный, бедный», которое нами сближается с современным китайским словом *kǎirén* «печально, тяжело» [КРС, 2008: 501]. Под жестким требованием сингармонизма и формулы САСАС переднерядный гласный второго слога превращается в звук *а*.

Кыргызский социальный термин *жаран* «гражданин, житель, человек» тоже мотивируется китайскими слогами. Он, видимо, образован в результате слияния двух корней *-zhà* «изгородь, забор, ограда, крепость, укрепление» + *rén* «человек, гражданин, уроженец». В современном языке древнекитайский *r-* преобразован в звук *zh-*, поэтому слово *rén* произносится в виде *жэнь*.

Сочетание китайских слов *shā* «злой дух, демон, привидение, страшный» [КРС, 2008: 385] и *dàn* «соблазнять, заманивать, приманивать» (с. 98), вероятно, могло образовать сложное слово, подобное кыргызскому *шайтан* «сатана, черт, злой дух, привидение», если допустить преобразование слова *shā* в *шай-*, слова *dàn* в *-тан*. На этом основании мы сомневаемся в достоверности мнения об арабском происхождении названного кыргызского слова (с. 896). Оно может быть возведено к более древнему ностратическому прототипу.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Урматтуу кесиптештер, дагы суроолорунуздар барбы, башка суроо жок болсо, анда талкууга өтөлү. Алгачкы сөздү илимий кеңешчиси филология илимдеринин доктору, профессор К. Зулпукаровго берели.

Зулпукаров К. - филол.и.д., профессор: Семетей Манасович мурда когнитивдик лингвистика, лингвоконцептология менен алектенчү. 2016-жылы менин “Введение в китайско-кыргызское сравнительное языкознание” деген китебим жарык көрүп, ошондон кийин кызыгып калып, кытай тилине өтүп кетти. Бүгүнкү күнгө чейин бул багытта 59 макала басып чыгарды, авторефератындагы эмгектеринин тизмесинде 36 макаласын гана көрсөтүп жатат. Макалалардын үстүнөн иштөө процессинде бир топ өстү, дасыкты, такшалды.

Сөздөрүбүздүн көпчүлүгү кытайча экендигин биз аңдабайбыз, мисалы, “таң атты” деген кытайча же “башым маң болду” дегенде *маң* – бул кытайча, “таң калып” дегендеги – *таң*, мындайлар толуп жатат. Семетей Манасович булардын баары кытай тилинен киргендигин айтып, айрым устаттарын таарынтып албаш үчүн аларды ностратикалык, байыркы бир тилде сакталып калган сөздөр деп айтып жатат. Ностратикалык гипотезаны ишинде өнүктүрдү. Издесе мисалдар чыга берет экен. **Put/tup* баба уңгусун айтканы дагы кокустан эмес. Евразия менен Чыгыш Африканын бүт тилдеринде бул уңгу “бут, ылдый, төмөн жак, дененин астынкы бөлүгү” деген мааниде колдонулат. Ага орустардын *под* ду дагы кирип кетет. **Tup* дегенди бөлөйүн десе, *tup* деген дагы “бут” экендиги *теп, степень, топтать*, ж.б. көптөгөн мисалдар менен далилденип калып жатат. Бул гипотезаны Горно-Алтайск университетинде өткөн конференцияда бир немец окумуштуусу колдогон.

Ишине бир кыйла эмгек кетти. Көп иштеди. Колдоп коесуздур деп үмүттөнөм.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Урматтуу кесиптештер, бүгүнкү талкуунун катрышуучулары эми диссертация боюнча рецензенттер филол.и.д., профессор И. Абдувалиев менен филол.и.д., профессор Г.А. Мадмарованын пикирлерин угууга өтсөк.

Пикирчилердин катарында мен дагы бармын. Анда алгач мен баштап берейин.

Рецензент, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Кандай гана тил болбосун анын лексикасын, морфологиясын, синтаксисин илимий жактан терең изилдеп, айрым тилдер менен болгон окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо үчүн, ал тилдин фонетикалык системасын талдап текшерүү зарыл шарт экендиги талашсыз, себеби ал тилдеги морфологиялык жана лексикалык өзгөчөлүктөр белгилүү фонетикалык мыйзам ченемдүүлүккө ылайык түзүлөт.

Ушул өңүттөн алганда Амиралиев Семетей актуалдуу теманы тандаган.

Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз жана кытай тилдеринин уңгу морфемалары типологиялык жактан салыштырылып изилденген эмес. Андыктан диссертант өз алдына алтаистика жана ностратиканын контекстинде кытай жана кыргыз тилдеринин лексикалык-грамматикалык бирдиктеринин финалдык трансформацияланышын **тектештирме-тарыхый жана салыштырма-типологиялык жактан изилдөөнү** максат кылып алып, ага жетүү үчүн бир топ милдеттерди коюп, аларды ишке ашыра алган.

Диссертант илимий ишинде жогорку деңгээлде изилдөөнүн көйгөйүн тактоого жана негиздөөгө аракеттенген, изилдөөнүн объектисин, предметин жана негизги милдеттерин аныктаган.

Иш киришүүдөн, үч баптан, алардан келип чыккан жыйынтыктардан, жалпы корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин аппаратында изилдөөнүн актуалдуулугу, максат-милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболору аныкталат.

Эмгектин **«Лингвотипология жана лингвогенетиканын идеялары менен принциптерине синологиянын көз карашынан сереп»** аттуу биринчи бабында лингвогенетика, ностратикага тиешелүү адабияттар, илимий монографиялар ж.б. теориялык жактан кеңири изилдөөгө алынган. Бизге жаккан тарабы, илимпоздордун ой-пикирлери диссертант тарабынан баяндалып гана калбай, аларга өзүнүн сын-пикирлерин да билдиргенинде жатат.

«Түрк жана кытай тилдеринин лингвоэтногенетикалык жана социомаданий байланыштарын изилдөөнүн методологиялык базасы жана ыкмалары» бабында изденүүчү Евразия тилдериндеги этимологиялык жактан окшош фактыларды алтаистикалык жана ностратикалык өңүттөн салыштырып изилдеген. Бап кытай жана кыргыз тили боюнча этногенетикалык жана социомаданий байланыштарды, кытай-тибет тилдеринин бутакталыш тарыхын баяндоого, кытай-кыргыз тилдеринин салыштырма фонетикасы жана лексикологиясынын принциптерин сыпаттоого арналган. Бул бапта кытай жана кыргыз тилдеринин тыбыштык жактан ич ара алыстоосуна диереза, метатеза, эпентеза, эпитеза сыяктуу фонетикалык процесстер, ачык муунга өтүү, компрессия, сингармонизм закондору таасир эткендиги эки тилдеги мисалдар аркылуу далилденген, мисалы:

кытайча – *hèn* (белги); кыргызча – *эн* (кулактагы белги, белги);
кытайча – *hēng/hèng* (жүгүнүү); кыргызча – *эң-* (эңкей, эңкейүү) ж.б.

«Алтаистика жана ностратиканын контекстинде кытай-кыргыз жалпы уңгуларын салыштырып изилдөөнүн натыйжалары» деп аталган 3-бапта изденүүчү ностратикалык тилдердеги айрым уңгу морфемалардын рефлекстерин талдоого алган, мисалы, *kes/sek, er, deng, kop/pok, put/tup* ж.б.

Диссертант кыргыз тилинде фонетикалык жана семантикалык жактан кытай лексемаларына окшош сөздөр бар экендигин мисалдар аркылуу ишинде далилдеген.

Изилдөөдө синология менен түркологиянын айрым теориялык маселелери салыштырма-диахрондук аспектиде талкууланып, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн этимологиясы синологиянын көз карашында анализделген. Байыркы мезгилдеги кытай менен кыргыздардын лингвоэтногенетикалык байланыштарын тилдик фактылардын негизинде көрсөткөн. Ошондой эле диссертант кыргыз-кытай тилдериндеги 723 уңгу-муундарды тактап салыштырган.

Ар бир баптын натыйжалары илимий көз карашта жыйынтыкталган. Жалпы корутундуда изилдөөнүн натыйжалары чыгарылган.

Ошондой эле изилдөө ишинде кээ бир мүчүлүштүктөр орун алган.

1. Докторант 2-3, 11-жоболорду редакциялоосу зарыл (автор. реф. 6-б.), мындан тышкары автореферат дагы кайрадан редакциялоого муктаж (14-б., 2-абз., 25-б., 3-абз. ж.б.).

2. 2-баптын 2.3.1-бөлүгү “Диарежа жана анын түрлөрү” деп аталат. Бардык түрлөрү атайын кичи параграфтарга алынбай эле бирге жазылса, илимий стилдин шарттарына туура келмек.

Жыйынтыктап айтканда тема актуалдуу, иш аягына чыккан. Иштин темасы, проблемасы, максат-милдеттери, усул-ыкмалары бир багытка умтулуп, бирин экинчиси толуктап, диссертациянын мазмунун, натыйжатыянактарынын бүтүндүгүн шарттап турат. Алынган жыйынтыктардын ички биримдиги бекем.

Амирралиев Семетей Манасовичтин “Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика жана ностратиканын контекстинде) деген темада (адистиги: 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими) филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын авторефераты Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын докторлук иштерге койгон талаптарына жооп берет, ал эми анын автору филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу деп баалайбыз.

Рецензент, филол.и.д., профессор И. Абдувалиев: Тема актуалдуу. Лингвистикада европеизм (Европа тилдеринин изилдениш деңгээли) үстөмдүк кылып келүүдө. Бизге билим берген адепки китептерде (Булаховский, Чакобава, Реформатскийдин алгачкы басылмалары ж.б.) тилдердин генеологиясында индоевропа, урал-алтай (түрк тилдери гана),

семит-хамит тилдери деп талдоого алынып келип, полинезий тилдери деп Азиядагы өлкөлөрдүн тилдери аталып гана калчу.

Акыйкатына жараша баам салган инсанга Европадагы тилдерде 500-600 киши сүйлөп, Азиядагы тилдерде 100 миллион, 200 миллион, 1 миллиарддан ашык кишилер сүйлөп тейлөө алкагы абдан кенен тилдер бар го!

Хинди (Индия) тили болсо, санскриттен келип өнүгүп чыгып индоевропа тилдерине кирет. Жапон тили акыркы кылымдарда алтай тилдер бүлөсүнөн орун алып баратат.

Ал эми кытай, индонезий, филиппин, вьетнам, тай, малай ж.б. тилдер генеологиялык жактан кайсы топко кире турганы акыркы жарыяланып жаткан эмгектерде да так айтылбай келет.

Ошондуктан кыргыз тили (түрк тилдери, алтай бүлөсү) менен кытай тилинин карым-катыштыктары тууралуу илимий изилдөөлөр учурдагы актуалдуулугу жогору тема болуп саналат.

С.М. Амиралиев уңгу морфемаларды салыштырып, тилдин өсүп-өнүгүш тарыхындагы тыбыштык өзгөрүүлөргө да, маанилик өзгөрүүлөргө (жылыштарга) да токтолуп иш жүргүзгөн. Анын изилдөөлөрүнүн арышы кең. Генеологиялык иликтөөлөр менен бирге типологиялык иликтөөлөрдү айкалыштырып ойлонот, иликтейт, тыянак чыгарууга далалаттанат.

Илимий изилдөө – ийне менен кудук казуу деп Семетейдин изилдөөсүн айт.

Экинчи бабы “Түрк жана кытай тилдеринин лингвоэтногенетикалык жана социомаданий байланыштарын изилдөөнүн методологиялык базасы жана ыкмалары” деп аталып, кытай тилинин базасында пайда болгон кыргызча сөздөр сингармонизм мыйзамына ылайык ар түрдүү формулалардын алкагында анализдөөгө алынат. Мында иште колдонулган ык-жолдор, алардын корреляциясы, теориялык негиздери жөнүндө баяндалат. Диссертациялык эмгектин объекти жана предмети аныкталып, материалдарын түзүүчү тилдик бирдиктер келтирилет.

Үчүнчү бабы “Алтаистика жана ностратиканын контексттинде кытай-кыргыз жалпы уңгуларын салыштырып изилдөөнүн натыйжалары” деп аталып, **kes/*sek*, **er*, **deng* (тен), **kop/*pok* (көп), **put/*tip*, **zher/жер* деген сыяктуу морфемаларды иликтеп, талдап чыгуу менен кыргыз-кытай гана эмес, ностратикалык шайкештиктерди таап чыгып изилдейт. Изилдөөлөр өтө кенен жана терең жүргүзүлгөн. Дүйнөдөгү дээрлик бардык тилдердеги мисалдар келтирилип, бир топ ишенимдүүдөй болгон далилдүү ойлор менен иликтенген. Ошондой болсо да, диссертациялык эмгекте айрым тактай турган жагдайлар бар:

1. САСАС, САСА, АСАС, САСА; САСЫ, САСЫС...; СЕСА, СЕСИ...; СОСО, СӨСӨ, СҮСӨС ж.б. шартуулуктардын иште түшүндүрмөсү көрүнбөйт. Буларда С – “согласный звук”, калган белгилер сөздөрдөгү үндүү тыбыштар деген чечмелөө зарыл болуп тургансыйт. Тил илиминде үнсүз тыбыштарды “консонантизмдер”, ал эми үндүүлөрдү “вокализмдер” деп атоо

салты бар. Балким, жогорудагы формулаларды KBCBC, SGSGS сыяктуу атаса да болмок.

2. Сөздөрдү, морфемаларды маанилик дал келүүлөрү менен салыштырууда **kes/*sek*, **kop/*pok* (көп), **put/*tup* ж.б. деген тыбыштык айкаштар менен мисалдар келтирилип талданган да, башкалары, мисалы **er*, **deng* ж.б. тыбыштык тескери айкалыштары келтирилбейт.

3. Тыбыштык дал келүүлөрдө жоон үндүүлөр менен ичке үндүүлөрдүн, кең үндүүлөр менен кууш үндүүлөрдүн ж.б. бири-бирине өтүп кетүү мыйзам ченемдиктерине, негедир, мисалдар келтирилбегендей. Ушул көрүнүштөрдө үндөштүк (сингармонизм) бузулгандай сыяктанат. Сингармонизм алтай тилдериндеги байыркы көрүнүш экендиги белгилүү.

4. Авторефераттын кыргыз тилиндеги вариантында орфографиялык, пунктуациялык, айрыкча, стилистикалык каталар орун алган. Докторант кыргызча китептерди жазып жүргөн буга чейин, бирок эмнегедир ушундай кемчиликтерге жол берилип калган. Авторефераттын кыргыз тилиндегисин кайрадан редакциялап чыгууну сунуштаймын.

Жалпысынан ишти толук аягына чыккан, ЖАКтын талаптарына ылайык жазылган, тиешелүү теориялык жана практикалык маселелерди камтыган, салыштырма тил тилими багытындагы изилдөөлөргө өбөлгө болуучу бир топ жаңылыктарды жана жоболорду камтыган эмгек катары саноого болот. Натыйжалары арбын, чыгарылган тыянактар ынанымдуу. Ал эми диссертациядагы айрым грамматикалык, орфографиялык каталар иш үстүндө дагы түздөлөт деп ойлойм. Автор 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алууга татыктуу.

Рецензент, филол.и.д., профессор Г.А. Мадмарова: Тема диссертации достаточно актуальна, так как в настоящее время сотрудничество между Кыргызстаном и Китаем активно развивается на всех уровнях, в том числе и в области языка. Китайский язык перестал быть недоступным для кыргызстанцев: у нас открылся ряд учебных заведений, где можно приобщиться к китайскому языку и китайской культуре.

В данной работе автор поставил своей целью проанализировать корневые морфемы в кыргызско-китайских соответствиях на предмет вероятного генетического родства их носителей, а также доказать возможность того, что китайский язык принадлежит к ностратическим языкам.

Задачи исследования обозначены четко и конкретно. Диссертация состоит из введения, трех глав и заключения. В первой главе «Обзор идей и принципов лингвотиологии и лингвогенетики с точки зрения синологии» характеризуются основные принципы лингвогенетики и глоттогенеза, рассматривается ностратика как отрасль компаративистики, роль китаизмов в различных языках, которые всегда воспринимались как лексические заимствования из ханью.

Во второй главе «Методологическая база и методы исследования лингвоэтногенетических и социокультурных связей тюркских и китайского

языков» анализируются методы исследования различного рода связей носителей кыргызского языка и ханью. Рассмотрены многочисленные фонетические процессы, происходившие на протяжении столетий в двух языках, которые повлияли на внешний облик и произношение большинства слов.

В третьей главе «Результаты сравнительного изучения китайско-кыргызских общих корней в контексте алтаистики и ностратики» выражаются достаточно революционные выводы и положения о генетическом родстве целого ряда языковых семей Евразии и Северной Африки. Помимо известных всем ностратических языков, автор включает в их состав дагестанские, чеченоингушские, чукотско-камчатские, сино-тибетские и др. языки. Автор приводит достаточно убедительные доказательства своей версии, хотя, конечно это касается достаточно ограниченного круга корневых морфем.

Автор очень подробно рассматривает различные группы слов: термины родства, гидронимы и пр., пытаясь обосновать свою версию о возможности генетической сравнимости отдельных явлений и их совокупностей в рамках единого протоязыка и его ответвлений, т.е. групп близкородственных языков.

В заключении соискателем делаются интересные выводы по работе.

Хочется отметить, что диссертантом проделан огромный тщательный труд. Собран большой материал по теме, проработано значительное количество словарей и другой научной литературы, проанализированы основные пути расширения семантики пракорней на примерах китайского, кыргызского и других языков. Отмечая положительные стороны работы, хочется сделать соискателю некоторые замечания:

1. Работу логичнее было бы написать не на русском, а на кыргызском языке.

2. В задаче 5 соискатель говорит о намерении провести четкую грань между генетически общими и заимствованными из ханью корнями в словарном фонде кыргызского и тюркских языков. Мы не увидели выполнения этой задачи.

3. В автореферате на странице 38 соискатель пишет, что «любое совпадение морфем двух языков этимологически мотивировано». Так ли это на самом деле, надо выяснить.

Все эти замечания не умаляют общей ценности работы, которая, в целом, соответствует требованиям ВАК КР и может быть рекомендована к защите.

Издөнүүчү С.М. Амиралиев: Спасибо за содержательные и положительные отзывы. Все Ваши замечания будут учтены в будущем.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Урматтуу кесиптештер, бүгүнкү талкуунун катрышуучулары, кимде дагы кандай ойлор бар? Жарыш сөзгө чыгуучулар барбы?

PhD доктору, доцент А.А. Акматова: Семетей Манасовичтин докторлук диссертациясынын талкуусунда, алгач, жаш илимпоз агайыбызга ийгиликтерди каалайбыз. Орус филологиясы тарбиялап берген окуучунуздар

С. Амиралиев дүйнөлүк тилдер факультетин да өнүктүрүүгө салымын кошуп келе жатат. Мындан тышкары агайдын Ош мамлекеттик университетинде да административдик кызматтарды аркалап, ийгиликтерди жаратып жаткандыгы талашсыз. Бизди таң калтырганы ошончолук жоопкерчиликтүү жумушта иштеп жатып дагы өзүнүн илимий ишмердүүлүгүн экинчи орунга койбостон, минтип докторлук диссертациясын даярдап, анын үстүнөн тынымсыз иштеп, мыкты натыйжаларга жеткендиги болду. Өзүңүздүн жумушка да, илимий ишиңизге да убакыт таап, тең ата алып кетип жаткандыгыңыз сиздин өжөрлүгүңүз деп билебиз. Аракетчилдигиңизди баса белгилеп кетпесек болбойт. Илимий кеңешчиңиз менен тыгыз иш алып баргандыгыңызга күбө болдук. Буюрса жолуңуз оң болуп, ишиңизди тезирээк коргоп алыңыз деген тилегибизди айтабыз. Ишиңиз абдан мазмундуу жазылыптыр. Коргоого сунуштаса болот.

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Чоң рахмат эжеке!

Филол.и.к., доцент С.С. Сейитбекова: Тандалып алынган тема актуалдуу. Жасаган докладыңыз мыкты деңгээлде болду, өзүңүздү кармаганыңыз, суроолорго жоопторду так бергенге аракет кылганыңыз баарыбызга жакты. Семетей Манасович алгач 4-курста окуп жүргөндө ыктыярчы болуп кафедрага жардам берип жүрдү сабактан кийин. Ал эми 2010-жылы 5-курсту аяктап жатканда, ректорат уюштурган интервьюдан өтүп, кафедрага лаборант катары жумушка кабыл алынды. Дээринде бар, аракетчил бала экен, жетекчиси менен сүйлөшүп, кандидаттык ишинин темасын тандап, дароо аспирантурага тапшырып иштеп жүрдү. Илимий чөйрөдө кадыр-баркы жогору, таланттуу жетекчини тандаган экен тез эле жазып бүтүрүп, 2015-жылы ийгиликтүү коргоп алды. Андан ары дароо докторлук диссертациясынын темасын бекиткен экен мына азыр ишин аяктап, талкууга коюп олтурат. Ийгиликтерди каалайбыз, мындан аркы тепкичтерди дагы шыр басып өтүп, эртерээк коргоп алышына тилектешпиз. Эмгектин актуалдуулугун эске алып, аны коргоого сунуштаймын

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Чоң рахмат, айтканыңыз келсин!

Филол.и.к., доцент В.Б. Суркеева: Бүгүнкү докторлук диссертациянын талкуусу кызыктуу өттү. Семетей Манасович лингвистика адистигинде окуп жүргөндө биздин балабыздай эле болуп калган, мен сабак бергенмин. Эмгегин жазып салыштырмалуу батыраак жазып бүтүрүүсүндө жана азыркы баяндамасын кызыктуу кылып айтып бергендигинде илимий кеңешчиси, профессор Капар Зулпукаровичтин таасири чоң экендиги байкалып турат. Ийгиликтерди каалайбыз, чындыгында, чоң көлөмдөгү иш аткарылыптыр, ийгиликтүү коргоп алсын, университеттеги анын ичинде биздин кафедрадагы окумуштуулардын катары илимдин дагы бир доктору менен тезирээк толукталсын. Ишти мен дагы коргоого сунуштаймын.

Улук окутуучу М. Абдыкулов: Семетей Амиралиев бул теманы алып иштей баштаганына мен билгенден көп жыл болду. Аябай эмгекчил, англисчени мыкты билет, эми минтип кытай тилин дагы үйрөнүп, изилдеп жатат. Биздин борбордо кеңешчиси экөө окуп, 6 айлык курсту аякташты. Базалык билимге ээ болушту деп ойлоймун, бирок тил деген – жандуу нерсе,

сүйлөп, практикалап турбаса, чөйрө жок болсо дароо эле унутуп каласың. Биздин Конфуций институтубузда иштеген кытайлар менен дагы алака түзүп, ишин тааныштырган, алар өздөрүнүн жогорку бааларын беришкен. Алар менен авторлошуп макалаларды чыгарды. Кыскасы агай оор жана кызыктуу областы тандап алып, азыр ишин жыйынтыктап олтурат. Менин темам дагы кытай тили менен байланыштуу, мага методикалык кеп-кеңешин берип турат. Диссертациясын ийгиликтүү коргоп алышына тилектешмин.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Дагы кимде кандай пикир, сунуш, каалоолор бар? Сөз жок болсо, талкууну токтотуп, сөздү изденүүчүгө берели.

Изденүүчү С.М. Амиралиев: Бүгүнкү жыйындын урматтуу катышуучулары, урматтуу устаттар, сиздердин сын-пикирлериңиздерге ыраазычылык билдирем. Сунушунуздарды эске алабыз. Алар ишке оң таасир этет деп ойлойбуз. Убактыңыздарды бөлүп, ишибизди окуп, талкууга катышып, пикирлериңиздерди айтканыңыздар үчүн чоң рахмат.

Жыйындын төрайымы, филол.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Урматтуу кесиптештер, изденүүчү жогоруда сиздер айткан сунуш-пикирлерди эске алат деп ишенебиз. Талкуунун жүрүшүндө С.М. Амиралиевдин докторлук диссертациясы Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан коюлган талаптарга толук жооп берет жана коргоого сунуш кылынсын деген бир эле сунуш айтылды. Ушул сунушту колго салам.

«Макул» – 15, «каршы» – жок, «калыс» – жок. Анда бүгүнкү жыйындын корутундусун жана токтомун бекитип коелу.

Амиралиев Семетей Манасовичтин «Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика менен ностратиканын контекстинде)» деген темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган докторлук диссертациясына Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин «Орус жана салыштырма тил илими» кафедрасынын 2024-жылдын 5-апрелиндеги № 8 кеңейтилген жыйынынын

КОРУТУНДУСУ

1. Изилдөөнүн темасы. Илимий иш Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасынын тематикалык планына туура келет.

2. Теманын актуалдуулугун шарттаган факторлорго: 1) кыргыз жана кытай тилдеринин уңгу морфемаларын келип чыгуу тарыхы жана бул тилдерде сүйлөөчүлөрдүн алыскы ыктымалдуу генетикалык жакындыгы боюнча карап чыгуу зарылдыгы; 2) материал топтоонун баштапкы этабында

чектүү сандагы тилдердин уңгуларын жана аффикстерин изилдөө, салыштыруунун кененирээк баскычына – алтаистика менен ностратикага – өтүү максатында фактыларды системалаштыруу жана сыпаттоонун маанилүүлүгү; 3) тилдер аралык сөздөрдүн тыбыштык турпатын өзгөртүүдө, алыскы тектеш тилдердин генетикалык жактан окшош лексемаларындагы фонологиялык ажырымдарды арттырууда жана аяккы үнсүздөр түшкөн соң кытай сөздөрүнүн тондук дифференциалдык белгилерге ээ болуусу; 4) кытай суперэтносунун тили ностратикага тиешелүүлүгүнүн далилдениши компаративистика жана тектештирме-тарыхый тил илими үчүн салмактуу экендиги; 5) аталуучу предметтердин, процесстердин жана белгилердин тыбыштык табиятын эмес, символикалык образын берген, жазуунун иероглифтик мүнөзүнө ээ ханью баба уңгуларын ишенимдүү жана фонологиялык жактан негиздүү тикелөө мүмкүн эместиги ж.б. кирет.

3. Автордун диссертациялык илим-изилдөөнүн жыйынтыгына айкын кытышуусу. Изилдөөнүн материалдары автор тарабынан ар кандай булактардан – сөздүктөрдөн, илимий макалалардан, монографиялардан ж.б. алынып, өз алдынча талданып чыкты. Маалыматтарды чогултуу жана чечмелөөгө КЭРдик кесиптештери анча-мынча тартылды. Эки тилдин жалпы уңгуларын фонетикалык-семантикалык идентификациялоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Изилдөөнүн натыйжаларын жарыялоого авторлоштор катышты.

Изилдөөчүнүн диссертациялык изилдөөдөн чыгарган тыянактары илимий теориялык жактан ишенимдүү.

4. Диссертациялык иштин жаңылыгы. Иштин жүрүшүндө кыргыз-кытай салыштырма тил илими, алтаистика жана ностратика үчүн маанилүү болгон айрым жаңы натыйжалар алынды: 1) кытай тилинин ностратикалык топко таандык экендиги жөнүндөгү жобо конкреттүү фактылык материалдардын жардамында негизделди; 2) конкреттүү тилдердеги жана тилдик топтордогу протоуңгулардын рефлексстерин трансформациялоого активдүү катышкан фонетикалык процесстер ачыкталды жана мүнөздөөгө ээ болду; 3) кытай муундарынын финалдык бөлүктөрүндөгү, баба уңгулардын түрк-кытай рефлексстериндеги ажырымдардын көбөйүүсүндөгү жана алардын жалпы белгилерин жоготуудагы фонетикалык өзгөрүүлөрдүн ролу такталды; 4) кытай уңгуларынын мурунку тыбыштык сүлпөтүн жоготууга, алтай шайкештиктери менен окшоштугун жоюуга, көлөмүн кыскартууга жана тондук өзгөчөлүктөрдү кабыл алууга алып келген кытай сөзүндөгү аяккы мурунчул эмес үнсүздөрдүн түшүп калышынын натыйжалары (б.з.ч. I миң жылдык – б.з.V кылымы) эки тилдин материалында көрсөтүлдү; 5) түрк тилдериндеги айрым сөздөрдүн иран тектүүлүгү жөнүндөгү түркологдордун кеңири таркаган жана бекем орногон пикирлерин алар үйрөтүүчү тилдерде кайрадан карап чыгуу зарылдыгы негизделди ж.б.

5. Жүргүзүлгөн изилдөө ишинин ишенимдүүлүгүн автор тарабынан сунушталган жоболорду практикада колдонуу мүмкүнчүлүктөрү тастыктайт. Диссертациялык иштин негизинде апробацияланган практикалык аракеттер, ишти талкулоо учурунда илимпоздордун эмгекке карата берилген баалары

бул проблеманын негизинде жүргүзүлгөн изилдөө ишинин ишенимдүүлүгүн ырастайт.

6. Изилдөөнүн теориялык мааниси. Иштин натыйжалары син-тибет жана алтай тилдик топторунун лингвоэтногенетикалык биримдигин орнотууга, ошондой эле алардын түпкү тилдик абалын калыбына келтирүүгө негиз болот. Иште белгиленген айрым фактылар биздин ностратикалык тилдердин курамы жөнүндөгү көз карашыбызды кеңейтет жана алтаистика боюнча гипотезалык аргументациялардын корпусуна бир катар тактоолорду киргизүүгө жол берет. Изилдөөнүн материалдары түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги өздөштүрүлгөн лексиканын булактарын тактоо үчүн, ошондой эле алыскы тектеш тилдердин этимологиялык жактан окшош сөздөрүндөгү формалдык-семантикалык айырмачылыктардын жаралуу жолдорун жана ыкмаларын көрсөтүү үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

7. Изилдөөнүн практикалык баалуулугу анын натыйжаларын этимология, тилдердин тарыхы боюнча эмгектерде, тилдин теориясы, түрк, монгол ж.б. тилдеринин салыштырма грамматикасы боюнча окуу-илимий адабияттарда, республиканын окуу жайларынын филологиялык факультеттеринде өтүлүүчү “Тил илимине киришүү”, “Жалпы тил илими”, “Типологиялык тил илими”, “Түркология”, “Тил илиминин теориясы жана тарыхы” ж.б. окуу курстарында колдонууга мүмкүн экендигинде турат. Изилдөөнүн материалдарын этимология, глоттогенез жана тектештирмелер тарыхый тил илиминин маселелери боюнча квалификациялык иштерди, магистрдик, кандидаттык диссертацияларды жазуучулар пайдалана алышат.

8. Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышы. Иштин теориялык негиздери жана практикалык тыянактары автордун ар кандай республикалык, ЖОЖдор аралык жана университеттик илимий-практикалык конференцияларда окулган докладдарында камтылган. Эмгектин негизги мазмуну 56 публикацияда чагылдырылган: Web of Science – 2 публикация; Scopus – 3 публикация; чет элдик жана ата мекендик РИНЦ журналдарында – 33 макала (Россия, Казакстан, Өзбекстан, Голландия, Америка Кошмо Штаттары, Индия), КРдин ЖАК тарабынан рецензияланган илимий басылмаларынын тизмесине кирген журналдарга – 4 макала; Кыргызстандагы рецензияланган басылмаларда жана илимий эмгектердин жыйнактарында 16 жарык көргөн. Алар төмөнкүлөр:

1. Амиралиев, С.М. Протеза в киргизско-китайских лексических соответствиях [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Материалы научн.-практ. конф. – М.: Издат. РУДН, 2016. – С. 307-312.

2. Амиралиев, С.М. О некоторых общетюркских словах, соотносительных с китайскими [Текст] / С.М. Амиралиев // Актуальные проблемы татарской филологии. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2017 б. – С. 185-191.

3. Амиралиев, С.М. Фонетическая трансформация китайских слогов под модель СЫСА кыргызского языка [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Наука, новые технол. и инновации. 2018 з. №.2. – С. 257-259.

4. **Амиралиев, С.М.** Об этимологии названий хижины и золота в тюркских и китайском языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев, Н.О. Караева // Современные гуманитарные исследования. Москва, Издательство: «Спутник +», №6 (91), 2019. – С. 29-31.

5. Амиралиев С.М. Reflexes of the Most Ancient Root **Deng* «Equal» in Eurasian Languages and Interpersonal Relationship Cognitions of Proverbs in the Kyrgyz Language [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев и др. // Journal of Positive School Psychology (Scopus). – Gorakhpur, 2022, V.6, №4.-P. 3857-3866.

6. **Амиралиев, С.М.** О номинантах некоторых фонетических моделей и их вариантов в кыргызско-китайских лексических соответствиях [Текст] / С.М. Амиралиев // Наука. Образование. Техника, №2, Филол. науки. – Ош, Вестник КУМУ им. Б. Сыдыкова. – Ош, 2023. – С. 108-115.

7. **Амиралиев, С.М.** On the Etymology of the Kyrgyz Names of Dwelling and Family from the Point of View of the Theory of Linguo-Regional Unity of the Altai and Chinese Peoples [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев и др. // Advances in Science, Technology & Innovation. A Systemic View from the Positions of Economics and Law. Springer, Cham (Scopus). Pp. 491–497.

8. **Амиралиев, С.М.** On the Reflexes of the Ancient Root “But” [Foot] in Nostratic Languages [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Advances in Science, Technology & Innovation. A Systemic View from the Positions of Economics and Law. Springer, Cham (Scopus). Pp. 521–527.

9. **Амиралиев, С.М.** Соотношение морфем в узбекском и кыргызском языках [Текст] / С.М. Амиралиев // “ЛУЧШИЙ МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ – 2023”: VIII международная книжная коллекция научных работ молодых ученых. – Астана, 2023. – С. 51-53.

10. **Амиралиев, С.М.** Китайские корни как основа происхождения некоторых тюркских слов [Текст] / С.М. Амиралиев // Сборник научных трудов. Выпуск 5. – Ош, 2024. – С. 250-254.

9. **Диссертациянын мазмунунун коргоого сунушталган адистикке ылайык келиши.** «Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика менен ностратиканын контекстинде)” деген темада Амиралиев Семетей Манасович тарабынан сунушталган докторлук диссертация 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистигине ылайык келет.

Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин «Орус жана салыштырма тил илими» кафедрасынын кеңейтилген жыйыны жогорудагы корутундунун негизинде

ТОКТОМ КЫЛАТ:

1. Диссертант С.М. Амиралиевдин 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча «Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика менен ностратиканын

контекстинде)» деген темада жазылган диссертациялык иши Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу УАКтын докторлук диссертацияга коюлган талаптарга толук жооп берген иш деп эсептелсин.

2. Диссертант С.М. Амиралиевдин 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча «Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги унгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика менен ностратиканын контекстинде)» деген темада филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши талкууда айтылган сунуштарды эске алуу менен коргоого сунушталсын.

Ош мамлекеттик университетинин
орус филологиясы факультетинде өткөн
жыйындын төрайымы, филол.и.д., проф.

Мирзахидова М.И.

Жыйындын катчысы, филол.и.к., доц.

Кожоева Г.Ж.

Проф. М.И. Мирзахидова
каучу маскымай
АРБУКБнын башкарманы

А.Т. Акматаева